

ARTYKUŁY RECENZyjne I RECENZJE

Benedykt z Aniane i jego dzieła

Uwagi na marginesie nowej edycji *Concordia regularum*

Benedykt z Aniane niewątpliwie należy do najważniejszych postaci w dziejach monastycyzmu w ogóle oraz do „ojców” monastycyzmu zachodniego¹. Nie bez przyczyny bywa nazywany „drugim” Benedyktem² („pierwszym” był oczywiście Benedykt z Nursji)³. Trudno przecenić znaczenie jego działalności dla zwyczajstwa Reguły św. Benedykta z Nursji jako jedynej obowiązującej mnichów „zachodnich” oraz dla unifikacji prawodawstwa zakonnego⁴, a tym samym dla ukształtowania się karolińskiego monastycyzmu benedyktyńskiego⁵. Tego monastycyzmu, który miał w X w. tak mocno wpłynąć na podjęte wówczas reformy monastyczne⁶, w tym zwłaszcza na Cluny i rozwój monastycyzmu kluniackiego aż do czasów Piotra Czcigodnego⁷; a tym samym oddziałać na całą średniowieczną, tradycję monastyczną.

Dlatego z dużym zadowoleniem przywitać wypada tak bardzo potrzebną i długo oczekiwaną krytyczną edycję podstawowego dzieła Benedykta, tzn. jego *Concordia regularum*. Zbierając w oddzielnej kolekcję (tzw. *Corpus* lub *Codex regularum*) różnorodnie, często już w jego czasach zapomniane, reguły zakonne i zwyczaje klasztorne, a następnie ukazując, w *Concordia regularum*, stosunek do nich Reguły św. Benedykta, przyczynił się Benedykt nie tylko do ich zachowania do naszych czasów, ale przede wszystkim udostępnił swoim następcom nieprzebraną skarbnicę tradycji monastycznej, z której korzystały następne pokolenia zakonników, nie tylko benedyktyńskich. Niewątpliwie jednym z ważnych zadań stojących przed historiografią jest napisanie dziejów wpływu, jaki wywarła *Concordia regularum* na historię benedyktyńską oraz na rozwój form życia zakonnego. Edycja Pierre’a Bonnerue’a oraz poprzedzający ją krytyczny wstęp jego pióra przybliży realizację tego celu⁸.

Podstawowym źródłem do dziejów Benedykta z Aniane jest żywot napisany zaraz po jego śmierci (zm. w 821 r.) przez Ardonę, mnicha z Aniane⁹. Sama zaś postać „drugiego” Benedykta doczekała się licznych opracowań monograficznych¹⁰ i słownikowych¹¹. Także Pierre Bonnerue poświęca jej wiele uwagi (s. 29–47).

¹ Zob. klasyczne Ph. Schmitz, *L'influence de Saint Benoît d'Aniane dans l'histoire de l'ordre de Saint-Benoît*, w: *Il monachesimo nell'alto medioevo e la formazione della civiltà occidentale* (Settimane di studio del Centro italiano di studi sull'alto Medio Evo, 4), Spoleto 1957, s. 401–415.

² J. Semmler, *Benedictus II: una regula — una consuetudo*, w: *Benedictine Culture, 750–1050*, red. W. Lourdaux, D. Verhelst (Mediaevalia Lovanensia, Ser. I, Studia, 11), Leuven 1983, s. 1–49.

³ O jednym i drugim podstawową literaturę zebrał M. Derwich, *Monastycyzm benedyktyński w średniowiecznej Europie i Polsce. Wybrane problemy* („Acta Universitatis Wratislaviensis”, 2019, Historia, CXXXV), Wrocław 1998, s. 110–114.

⁴ Decydujące znaczenie tego faktu słusznie podkreśla O. G. Oexle, *Les moines d'Occident et la vie politique et sociale dans le Haut Moyen Âge*, w: *Le monachisme à Byzance et en Occident du VIIIe au Xe siècle. Aspects internes et relations avec la société*, Actes du colloque international organisé par la Section d'Histoire de l'Université Libre de Bruxelles en collaboration avec l'Abbaye de Maredsous (14–16 mai 1992), red. A. Dierkens, D. Misonne, J.–M. Sansterre, „Revue Bénédictine” 103, 1993, nr 1–2 s. 259–262.

⁵ J. Semmler, *Le monachisme occidental du VIIIe au Xe siècle. Formation et réformation*, w: *Le monachisme à Byzance*, s. 68–89 oraz M. Derwich, *Monastycyzm benedyktyński*, s. 112–114; tenże, *Benedictines: General or Male*, w: *Encyclopedia of Monasticism*, red. W. M. Johnston, Chicago 2000, s. 149–150.

⁶ M. Derwich, *Monastycyzm benedyktyński*, s. 115–120; tenże, *Władca — biskup — opat. Ze studiów nad wczesnośredniowiecznymi reformami monastycznymi*, w: *Człowiek i Kościół w dziejach. Księga pamiątkowa dedykowana ks. prof. Kazimierzowi Doli z okazji 65. rocznicy urodzin*, red. J. Kopiec, N. Widok (Opolska Biblioteka Teologiczna, 34), Opole 1999, s. 181–192.

⁷ A. Bredero, *Cluny et monachisme carolingien*, w: *Benedictine Culture*, s. 50–75.

⁸ *Benedictus Anianensis, Concordia Regularum*, cura et studio P. Bonnerue, t. 1: *Praefatio, Concordantiae, Indices*, t. 2: *Textus* (Corpus Christianorum. Continuatio Medievalis, 168, 168A), Brepols, Turnhout, 1999, ss. 312 i 670 — dalej w nawiasie cytuję strony ze wstępu. Por. ważną recenzję P.–M. Bogaerta, „Revue Bénédictine” 110, 2000, s. 163–165. *Concordia regularum* była wcześniej wydana przez N. H. Ménarda (Paryż 1638), a następnie J. Migne’a, *Patrologia Latina* [dalej cyt. PLJ], t. 103, Paryż 1851, kol. 715–1380.

⁹ *Vita Benedicti Abbatís Anianensis et Indensis auctore Ardone*, wyd. G. Waitz, MGH SS, t. 15, Hannover 1887, s. 198–220 [reprint Stuttgart 1992], a wcześniej przez H. Memrandusa (Paryż 1638) i J. Migne’a, PL, t. 103, kol. 351–394.

¹⁰ Por. P. J. Nicolai, *Der heilige Benedict, Gründer von Aniane und Kornelimünster (Inda). Reformator des Benediktinerordens*, Köln 1865, a zwłaszcza ciągle podstawowej J. Narberhaus, *Benedikt von Aniane. Werk und Persönlichkeit* (Beiträge zur Geschichte des alten Mönchtums und des Benediktinerordens 16), Münster 1930; J. Semmler, *Benedictus II; J. Köhler, Mönche als Gelehrte und Beamte? Ein Versuch zur Reformwerk von Benedikt von Aniane (750–821)*, w: *Literaten — Kleriker — Gelehrte. Zur Geschichte der Gebildeten im vormodernen Europa*, Hrsg. v. R. W. Keck, E. Wiersing, K. Wittstadt (Beiträge zur historische Bildungsforschung, 15), Köln 1996, s. 133–144; P. Bonnerue, *Saint Benoît d'Aniane, réformateur monastique de l'empire carolingien*, w: *12e Centenaire de la fondation de l'ordre des Bénédictins* (Aniane, 6 juillet 1996), Aniane 1996.

¹¹ Najnowsze to: J. Semmler, H. Bacht, *Benoît d'Aniane*, w: *Lexikon des Mittelalters*, t. 1, München–Zürich 1980, kol. 1864–1867; D. Iogna-Prat, *Benoît d'Aniane (saint)* (v. 750–821), w: *Dictionnaire encyclopédique du Moyen Âge*, red. A. Vauchez, t. 1, Cambridge–Paris–Rome 1997, s. 189–190

Urodzony ok. 750 roku, pochodzący z wizygockiej rodziny — stąd imię — został młody Witiza, późniejszy Benedykt, wysłany przez swojego ojca Aigulfa, komesa Maguelonne k. Montpellier, na dwór władców frankońskich. Pod wpływem osobistego przeżycia doznanego podczas wojskowej wyprawy przeciw Longobardom w latach 773–774, zdecydował się w 774 r. wstąpić do opactwa Saint-Seine koło Dijon, gdzie zastał surowością życia i po niemal sześciu latach wybrany został opatem. Jednakże zniechęcony nazbyt łagodną według niego obserwacją zakonną preferowaną przez tutejszych mnichów, osiadł razem z grupą swoich uczniów w dobrach rodzinnych pod Aniane koło Montpellier, prowadząc z nimi życie eremickie.

Szukając odpowiadającej mu, surowej obserwacji zakonnej, poszedł drogą często uczęszczaną przez energicznych, współczesnych mu opatów, próbując różnych reguł (m.in. Pachomego i Bazylego) i różnych zwyczajów klasztornych¹², aby wreszcie stać się gorącym zwolennikiem Reguły św. Benedykta z Nursji.

Te poszukiwania, zarówno praktyczne, jak i teoretyczne (studiowanie rękopisów), dały Benedyktowi dużą wiedzę na temat dotychczasowej tradycji monastycznej. Wówczas też rozpoczął jej gromadzenie, kopiując różne reguły i zwyczaje klasztorne. Jednym z ważnych ustaleń P. Bonnerue'a (s. 47–69) jest potwierdzenie wcześniejszych wyników badań, m.in. Anscari M. Mundó¹³, według których istniał nie jeden, lecz kilka codices regularum, czyli zbiorów kopii różnych reguł zakonnych.

Reguła św. Benedykta, mimo ciągle wzrastającej popularności, była w tym czasie ciągle jedną z wielu używanych reguł zakonnych, rozprzestrzeniając się przede wszystkim w ramach tzw. *regulae mixtae*, jako dopełnienie reguł surowszych, szczególnie św. Kolumbana¹⁴. Decyzja o jej zastosowaniu w założonym przez Benedykta i poświęconym NMP opactwie w Aniane była więc istotna dla tej wspólnoty, ale bez większego znaczenia ogólnego. Sytuacja zmieniła się, gdy sława prostoty życia zakonnego nowego opactwa przyciągnęła uwagę Karola Wielkiego oraz jego syna Ludwika, od 781 r. rządzącego w imieniu ojca Akwitanią. W 782 r. Karol sfinansował budowę nowego kościoła i ogromnego, przeznaczonego dla setek mnichów opactwa w Aniane, zaś Benedykt wprowadził w tym wielkim opactwie Regułę św. Benedykta jako jedyną obowiązującą oraz opracował dla swojej wspólnoty zwyczaje klasztorne, regulujące te sfery życia wspólnotowego, które nie zostały w Regule wystarczająco sprecyzowane.

Duże znaczenie miało zlecenie Benedyktowi przez Ludwika reformy opactw akwitańskich. Liczne podróże pozwoliły mu bowiem uzupełnić dotychczasową kolekcję reguł zakonnych i zwyczajów klasztornych. Zaangażowanie Benedykta w walkę z herezją adopcjanizmu spowodowało jego dwukrotne wyjazdy do jej głównego centrum, Marchii Hiszpańskiej, co z kolei pozwoliło mu zapoznać się z bogatą hiszpańską legislacją i literaturą monastyczną. Tempo tych prac uległo znacznemu przyspieszeniu po śmierci Karola Wielkiego w 814 r. i objęciu tronu przez Ludwika Pobożnego. Benedykt został cesarskim pełnomocnikiem do przeprowadzenia reformy zakonnej, a dla ułatwienia mu zadania cesarz ufundował koło Akwizgranu opactwo Inda (Kornelimünster), które miało stać się modelowym domem reformy — na jego czele oczywiście stanął Benedykt¹⁵.

Reforma została przeprowadzona na synodach akwizgrańskich z lat 816–817, a następnie uzupełniona na synodzie akwizgrańskim z 818 r. i jest stosunkowo dobrze poznana. Nie będziemy się nią zatem w tym miejscu zajmować — warto jednakże wspomnieć, że ostatnio słusznie podkreśla się jej ograniczony zasięg i wskazuje na znaczenie, jakie dla ostatecznego zwycięstwa Reguły św. Benedykta z Nursji miały reformy monastyczne X–XI w.¹⁶

Reforma polegała miała na wprowadzeniu we wszystkich opactwach mniszych na obszarze cesarstwa jednej reguły i jednego, uzupełniającego ją zwyczaju klasztorne (*una regula, uno consuetudo*), czyli Reguły św. Benedykta oraz wypracowanych przez Benedykta z Aniane zwyczajów klasztornych. Wprowadziły ją postanowienia synodów odbywanych w Akwizgranie w 816¹⁷ i 817 r.¹⁸, a następnie uzupełniła przyjęta na synodzie akwizgrańskim w 818 r. tzw. *Regula s. Benedicti abbatis Anianiensis sive Collectio capitularis*¹⁹.

oraz D. Appleby, *Benedict of Aniane, St.*, w: *Encyclopedia of Monasticism*, s. 127–128. W polskiej literaturze tylko H. Fros, *Benedykt z Aniane*, w: *Encyklopedia Katolicka*, t. 2, Lublin 1976, kol. 225–226.

¹² Zob. o tym M. Derwich, *Obserwancje zakonne w stuleciach VII–IX. Uwagi nad kształtowaniem się monastycyzmu średniowiecznego*, w: *Aetas media, aetas moderna. Studia ofiarowane profesorowi Henrykowi Samsonowiczowi w siedemdziesiątą rocznicę urodzin*, Warszawa 2000, s. 247–256.

¹³ I „*corpora*” e i „*codices regularum*” nella tradizione codicologica delle regole monastiche, w: *Atti del 7° Congresso Internazionale di Studi sull'Alto Medioevo: San Benedetto nel suo tempo*, Norcia–Subiaco–Cassino–Montecassino, 29 settembre — 5 ottobre 1980, Spoleto 1982, s. 477–520.

¹⁴ *Ibid.*, s. 250–253. Por. też R. Grégoire, *Il monachesimo carolingio dopo Benedetto d'Aniane († 821)*, „*Studia Monastica*” 24, 1982, s. 349–388 oraz K. S. Frank, *Die Benediktusregel und ihre Auslegung bis Benedikt von Aniane*, „*Rottener Jahrbuch für Kirchengeschichte*”, 9, 1990, s. 11–26.

¹⁵ N. Kühn, *Die Reichsabtei Kornelimünster im Mittelalter. Geschichtliche Entwicklung. Verfassung. Konvent. Besitz*, Aachen 1982; E. Hönings, *Benedikt von Aniane und die Gründung Inda/Kornelimünsters*, Kornelimünster 1995.

¹⁶ Por. M. Derwich, *Obserwancje zakonne*, s. 255–256 oraz R. Grégoire, *Benedetto di Aniane nella riforma monastica carolingia*, „*Studi Medievali*”, III, 26, 1985, s. 573–610; J. Semmler, *Réforme bénédictine et privilège impérial. Les monastères autour de saint Benoît d'Aniane*, w: *Naissance et fonctionnement des réseaux monastiques et canoniaux*, Actes du Premier Colloque international du CERCOR, Saint-Etienne, 16–18 septembre 1985 (CERCOR, Travaux et recherches, 1), Saint-Etienne 1991, s. 21–32; tenże, *Benediktinische Reform und kaiserliches Privileg. Zur Frage des institutionellen Zusammenschlusses der Klöster von Aniane*, w: *Institutionen und Geschichte. Theoretische Aspekte und mittelalterliche Befunde*, red. G. Melville (Norm und Struktur, 1), Köln–Weimar–Wien 1992, s. 262–274; A.–M. Helvétius, *Abbayes, évêques et laïques. Une politique du pouvoir en Hainaut au Moyen Âge (VIIe–XIe siècles)* (Collection Histoire in-8°, 92), Bruxelles 1994, s. 206 i n.; D. Geuenich, *Kritische Anmerkungen zur sogenannten „anianienschen Reform”*, w: *Mönchtum — Kirche — Herrschaft 750–1000 (Josef Semmler zum 65. Geburtstag)*, Hrsg. v. D. R. Bauer, R. Hiestand, B. Kasten, S. Lorenz, in Zusammenarbeit mit dem Institut für Gechichtliche Landeskunde und Historische Hilfswissenschaften der Universität Tübingen, Redaktion N. Becker u. E. Hamer, Sigmaringen 1998, s. 99–112.

¹⁷ *Synodi I Aquisgranensis decreta authentica (816)*, wyd. J. Semmler, w: *Corpus consuetudinum monasticarum*, t. 1, Siegburg 1963, s. 457–468.

¹⁸ *Synodi II Aquisgranensis decreta authentica (817)*, *ibid.*, s. 473–481.

¹⁹ wyd. J. Semmler, *ibid.*, 515–553. Wcześniej wydał ją, jako *Capitulare monasticum*, B. Albers w swoich *Consuetudines monasticae*, t. 3, Monte Cassino 1907, s. 115–144.

Jednakże przygotowanie tych postanowień wymagało zakończenia prowadzonych — jak już wiemy — od wielu lat przez Benedykta prac kodyfikacyjnych, polegających na gromadzeniu kodeksów z kopiami dawnych reguł zakonnych i zwyczajów klasztornych (P. Bonnerue, s. 54, nazywa je *codices regularum*) oraz ich skonfrontowania z Regułą św. Benedykta, mającego na celu ukazanie jej wyższości nad innymi regułami, a przybierającego formę obszernego komentarza do niej.

Według P. Bonnerue'a (s. 47–69) Benedykt opracował w tym celu zaginiony, obszerny zbiór reguł zakonnych, tzw. *Corpus regularum*. Na jego podstawie w latach 816–817, czyli w okresie uchwalania reformy, w skrytorium pałacowym w Akwizgranie na polecenie kanclerza Helisachara sporządzono skróconą wersję tego zbioru, tzn. znany obecnie *Codex regularum* zachowany w rękopisie przechowywanym niegdyś w opactwie św. Maksymina w Trewirze, a obecnie znajdujący się w Bayerische Staatsbibliothek w Monachium (lat. 28118)²⁰. Podobny kodeks znajdował się w bibliotece opactwa w Fuldzie.

Jak dowodzi P. Bonnerue (s. 71–81), właśnie na podstawie tego zaginionego *Corporis regularum*, opracował Benedykt w opactwie w Inda swoją *Concordia regularum*.

Wydawca nie poprzestał na tej konstatacji i spróbował dokonać rekonstrukcji owego zaginionego *Corporis*, starając się wskazać na rękopiśmienne kolekcje, z których został on utworzony. Pierwsza z nich zachowała się — jest nią kompilacja reguł galijskich z VI w., zawierająca Regułę IV Ojców, Drugą i Trzecią Regułę Ojców, Regułę Pawła i Stefana oraz Reguły Kolumbana dla mnichów i dla cenobitów, znajdująca się w powstałym ok. 800 r. rękopisie paryskim (Paryż, Bibliothèque Nationale, rps 4333B). Drugą stanowiła jakaś zaginiona kolekcja pochodzenia hiszpańsko-wizygockiego, która zawierała hiszpańskojęzyczną wersję Reguły św. Benedykta z Nursji, zbiór tekstów pachomiańskich, reguły Bazylego, Makarego, Izzydora z Sewilli i Kasjana, *Regulae consensoria* i *Regulae communis*, Regułę z Fructueux, a także zbiór reguł dla mężczyzn i kobiet oraz innych źródeł proveniencji prowansalskiej (może nawet wywodzących się bezpośrednio od Cezarego z Arles)²¹. Jak dowodzi P. Bonnerue, opracowując *Corpus regularum* (a na jego podstawie *Concordiam regularum*) Benedykt najpierw podzielił wszystkie znane mu reguły na męskie i żeńskie, a te z kolei na autorskie i anonimowe; te ostatnie umieścił na końcu.

Oddzielnie zajął się wydawca rękopisami Reguły św. Benedykta wykorzystanymi przez Benedykta w obu dziełach (s. 93–115). Według niego (s. 109) przygotowując *Corpus* Benedykt zebrał kilka rękopisów Reguły i opracował je w samodzielny zbiór. Otwierał go sporządzony przez samego Benedykta z Aniane wykaz rozdziałów. Po nim następowały trzy kompletne kopie. Pierwsza z nich reprezentowała najbardziej rozpowszechniony, pojawiający się w VIII w., tzw. typ mieszany (*textus receptus*) kopii Reguły²². Druga — typ hiszpański, z rozdziałem 73 na początku — to ona została wykorzystana w *Concordia*. Wreszcie trzecia reprezentowała tzw. typ czysty, czyli wywodzący się bezpośrednio z oryginału — ona z kolei weszła do monachijskiego *codex regularum*. Całość kończyła dedykacja pióra autora zbioru, czyli Benedyka z Aniane. Ustalenia te uzupełniają naszą wiedzę na temat dziejów tekstu Reguły św. Benedykta. Dotychczas przypuszczano, że na początku IX w. dysponowano w Akwizgranie tylko tekstem typu czystego. P. Bonnerue dowiódł, że posiadano także tekst typu mieszanego, a co więcej, że w oparciu o ten ostatni próbowano poprawić tekst „czysty” (s. 114–115).

Codex regularum (a właściwie zaginiony *Corpus regularum*), *Concordia regularum* oraz *Collectio capitularis* nie były jedyne utworami Benedykta z Aniane. Inne zestawiano i krótko skomentowano w wydanym niedawno *Clavis des auteurs latins du moyen âge*²³. Istotne uzupełnienie do tego podstawowego dzieła przynosi wydana niedawno, i jeszcze nieznana P. Bonnerue, erudycyjna rozprawa Philippe Bernarda²⁴ poświęcona kwestii autorstwa przedmowy *Hucusque* oraz suplement do sakramentarium *Hadrianum*, dzieł przypisywanych — od czasu badań J. Deshusses²⁵, właśnie Benedyktynowi z Aniane. Ph. Bernard uważa jednak, że oba powstały na dworze Karola Wielkiego (a nie Ludwika Pobożnego), i zostały napisane najprawdopodobniej przez Alkuina.

Marek Derwich
Uniwersytet Wrocławski
Instytut Historyczny

²⁰ Por. *Codex Regularum monasticarum et canonicarum*, PL, t. 103, kol. 1844–1864. Zwany też *Liber ex regulis diversorum Patrum collectio*, wcześniej wydany przez L. Hoste (Rzym 1661 i Paryż 1663) oraz M. Broockie (Augsburg 1759).

²¹ O wszystkich wspomnianych wyżej regułach pisze A. de Vogüé, *Les règles monastiques anciennes (400–700)* (Typologie des sources du moyen âge occidental, 46), Turnhout 1985.

²² O tym por. *La Règle de Saint Benoît*, wyd. A. de Vogüé, J. Neufville, t. 1, *Introduction* (Sources Chrétiennes, 181), Paris 1972 oraz M. Derwich, *Benediktines*, s. 137–138.

²³ T. 1, Turnhout 1994, s. 210–232.

²⁴ *Benoît d'Aniane est-il l'auteur de l'avertissement „Hucusque” et du Supplément au sacramentaire „Hadrianum”*, „Studi Medievali”, III, 39, 1998, s. 1–120.

²⁵ „Archiv für Liturgiewissenschaft” 9, 1965, s. 48–71 oraz edycja *Hucusque*, wyd. J. Deshusses, w: *Le Sacramentaire grégorien*, t. 1 (Spicilegium Friburgense, 16), Freiburg im B. 1971.